

Ad fontes!

Василь Задорожний

СТРУКТУРНА ТА ЗМІСТОВА ЕВОЛЮЦІЯ У КОЛЯДІ “НЕ ПЛАЧ, РАХИЛЕ” В НОВИЙ ЧАС

У статті “Наші коляди” (1899) І. Франко накреслив широку програму вивчення т. зв. релігійних коляд¹, не тільки давши їм високу оцінку як явищу церковно-обрядовому, а й поставивши їх у контекст розвитку української національної культури загалом². Про найкращі з них він сказав: “Ми одержали пісні справді взірцеві, твори високої поетичної стійності, яких не повстидалась би жодна література на світі і котрі сміло можуть видержати порівняння з найкращим, що тільки є на полі християнської гімнології, твори, котрі справедливо і по заслугі здобули собі серед народу так широку популярність і не стратять її доти, доки серед того народу тривати буде тепле чуття релігійне і прив’язання до своїх гарних та поетичних звичаїв і обрядів”³. На жаль, програма, накреслена І. Франком понад століття тому, “за винятком того, що для її реалізації зробив сам І. Франко, залишається і досі невиконаною в нашій науці”⁴. Причини такого ставлення до вивчення релігійних коляд очевидні й зовсім не академічні, на що вказує Р. Кирчів⁵, услід за яким ми теж хочемо сказати: “Час повертати їх до активного фонду української національної культури”⁶.

У духовному житті українського народу на зміну давнім народним колядкам світського* характеру – звичаєво-обрядовим пісням зимового циклу календарних обрядів – приходять коляди релігійні. Подекуди вони співіснують як єдиний і неантагоністичний культурно-обрядовий духовний комплекс різдвяно-новорічного періоду, а подекуди нові, т. зв. релігійні, коляди повністю заступили давні колядки, перебравши тим самим на себе їхню вітально-побажальну обрядову функцію. Давнє свято “Багата Кутя” було найбільшим родинним хліборобським святом, весь святковий церемоніал якого полягав у поминанні предків та плеканні родового культу. Із християнізацією народного світогляду до парадигми родового культу було введено народження Ісуса Христа – Божого Дитяти, що перетворювало

¹ Франко І. Наші коляди // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. – К., 1980. – Т. 28. – С. 10.

² Там само. – С.10.

³ Там само. – С. 22.

⁴ Кирчів Р. Українські колядки і щедрівки // Колядки і щедрівки. – К., 1991. – С. 21.

⁵ Там само. – С. 28.

⁶ Там само. – С.28.

* Взагалі традиційний класифікаційний поділ коляд на світські й релігійні досить умовний або навіть методологічно неточний. Давні, т. зв. світські, коляди, як частина дохристиянського культу, теж, власне, були релігійними, адже постали в системі саме релігійного світогляду, щоправда, не християнського, а язичницького, тобто поганського. “Світськими” вони стали вже, власне, із християнського погляду. Задля методологічної послідовності всі українські народні коляди, на нашу думку, слід було б ділити на дохристиянські і християнські (з колядами проміжного типу, які, власне, відображають процес світоглядних змін у народній свідомості). Проте залишаємо цю проблему для спеціального, а не принагідного обговорення.

первісні, основані на кровно-родовому зв'язку, уявлення про спільноту на позародові, ширші, надаючи їм характеру універсалії в розумінні “олюднення” взагалі; адже сенс євангельської проповіді, власне, й полягає в універсалістському зверненні до людини як такої — образу Божого.

Християнство, виникнувши на ґрунті юдаїзму, пододало рамки етнічної релігії, ставши релігійним світоглядом універсалістського типу — однією зі світових релігій.

Зупинимося на цій обставині докладніше, оскільки від того, як вона буде потрактована, залежить адекватність оцінки тих явищ в еволюції християнської коляди, що виникли в ній у Новий час. Як зазначає М.Глушко, “святки сприяли зближенню й згуртуванню всіх членів сім'ї, сусідів і односельчан в одну велику родину, усвідомленню себе як єдиного кровного і духовного організму”⁷. Євангельська “добра звістка” про народження Сина Божого, безперечно, тільки сприяла цьому. Так “Багату Кутю” стали ще називати Святим Вечором (Святвечором) або Навечір'ям Різдва Христового. Колядський обряд, що його метою було розвеселити дім, побажати кожному й усім разом у ньому гараздів на майбутнє — повіншувати їх, у християнізованому варіанті здобував божественну санкцію або, так би мовити, ідеологічне обґрунтування в новому, універсалістському, світогляді.

Саме цей, універсалістський, характер співаних в Україні релігійних коляд, певне, й уможливив ту ідейно-змістову еволюцію, що спостерігається в них десь із початку ХХ ст. Ідеться про появу коляд з актуальною з національного погляду суспільно-політичною проблематикою, з виразно окресленими патріотичними почуттями і переконаннями. Р. Кирчів вбачає в цьому явищі “наближення релігійних колядок до світського життя”⁸. Однак, з огляду на сказане вище, поява в колядах релігійного змісту, в їхній прикінцевій, віншувально-побажальній частині, патріотичних мотивів, як-от:

Глянь оком щирим, о Божий Сину,
На нашу землю, на Україну,
Зішли їй з неба дар превеликий,
Щоб Тя славила во вічні віки⁹,

відображає, з нашого погляду, не процес секуляризації релігійних коляд у Новий час, а, навпаки, піднесення патріотичного почуття до рівня релігійного переживання, введення національної проблематики до кола сакральних для нової української свідомості понять. Це, безперечно, відображення якісних змін у самій свідомості українського народу, які відбувалися в ній упродовж ХХ ст. Суть еволюційних змін у колядських звичаях українського народу влучно окреслив О. Кошиць у, на перший погляд, трохи парадоксальному формулюванні: “Коли поганство стало християнське, християнство стало українське”¹⁰. Подальший розвиток, очевидно, слід трактувати як продовження цього процесу.

Коляди за самим своїм характером були добрим матеріалом, щоб вкладати в них новий, актуальний із суспільно-політичного погляду, зміст; адже колядники співають їх, ходячи від хати до хати, а це вже бездоганий засіб агітації і пропаганди. Добре відомо, що навіть радянська влада намагалася використовувати цю особливість коляд, переробляючи їх на агітки (“Нова радість стала, / Яка не бувала: / Зірка ясна, п'ятикутна / У Кремлі засіяла...”), від яких, однак,

⁷ Глушко М. Традиційна різдвяно-новорічна обрядовість українців. Колядки і щедрівки. — К., 1991. — С. 51.

⁸ Кирчів Р. Українські колядки і щедрівки... — С. 26.

⁹ Колядки і щедрівки. — К., 1991. — С. 161.

¹⁰ Рудницький А. Українська музика. Історично-критичний огляд. — Мюнхен, б.р. — С. 18.

української культури. Наголошуємо на цій обставині, оскільки в цьому, гадаємо, виявляється важливий аспект функціонування національної культури, що про нього рідко згадують. Сьогодні здебільшого говорять про вплив народної творчості на авторську; тим часом національна культура — це, безперечно, процес взаємообміну і взаємовпливу між цими різновидами словесної творчості. Звичайно, до народної культури з авторської потрапляє тільки те, що для неї органічне, а все неорганічне, штучне вона відкидає, і отже, це — незаперечне мірило її справжності.

Цікавий випадок такої еволюції становить процес входження в народний репертуар колядського пісенного циклу коляди книжного походження “Не плач, Рахиле” і спостережувані при цьому в ній зміни структурного та змістового характеру. Вперше зафіксована в тому ж “Богогласнику”, вона привернула увагу ще І. Франка, однак насамперед з погляду її генези та відповідності до євангельських текстів. І. Франко вказав на неузгодженість її змісту з євангельським каноном¹⁷, а також припустив тут вплив західноєвропейської релігійної драми¹⁸. Аналізу самого змісту коляди І. Франко приділив зовсім мало уваги. З його побіжного зауваження щодо фрагмента тексту можна зробити висновок, що він дорікає авторові коляди за словесну надмірність: “Поет, між іншим, так відзивається до ветхого жінки старого патріарха:

По что, горлице, слезами лице
Все обливаеш, тяжко вздыхаеш?

І потішає її ось якими словами:

Убо твоя чада перебудут внутрь града,
Тѣм бо в небѣ платят, иже живот тратят
За Христа и Бога; заплата премного
Малым отрочатам, закланным овчатам.
Престани ж, мати, горько ридати!

І се все задля одної, але зрозумілої цитати”¹⁹. На жаль, І. Франко докладніше не прокоментував тексту цієї, без сумніву, талановитої коляди старокнижного походження, що досі залишається популярною, незважаючи на її помітну структурну складність і занадто веломовну манеру вислову. Виконуючи цю коляду, співаки, звичайно, її скорочують, але у збірках церковно-релігійних пісень вона зберігає свій первісний повний текст:

Не плач, Рахиле, зря чада ціли:
Не умирають, но пребивають,
Но пребивають
Святія сини в новій святини,
Ко Богу Сину — суть за причину,
Суть за причину.
За Ірода злобу, видя, яко воду,
Кров розливаємо, плоть убиваємо,
Тілом хоч умріли, душами же ціли,
За живота страту приймили заплату,
Приймили заплату.
Пощо, горлице, слезами лице
Все обливаеш, тяжко вздыхаеш,
Тяжко вздыхаеш?

Ловець неситий распростер сіти,
В руки не прія птенци юния,
Птенци юния.
Твої же пернаті суть до неба взяті,
Путь прошедше тісний, побіднія пісни
Поють Царю слави, иже їх ізбави
От сітей ловящих, прелести губящих,
Прелести губящих.
Пойду на ниву, не бившу жниву,
Пожати класи, вижду пред часи,
Вижду пред часи,
Селния цвіти, прежде світ зріти,
Утро смертною січет косою,
Січет косою.

¹⁷ Там само. — С. 30–31.

¹⁸ Там само. — С. 20.

¹⁹ Там само. — С. 31.

Но травиця мертва Богу жертва,
 І в пожатім сїні — благовонні крїни,
 Дїлатель небесний і во время весни
 Прїял во житницю незрілу пшеницу,
 Незрілу пшеницу.
 Позор страшливий! Ірод злосливий
 Христа шукаєт, не обрїтаєт,
 Не обрїтаєт.
 Мої же діти іщет убити,
 Меч обнажаєт і убиваєт,
 І убиваєт!
 Убо твоя чада пребудуть внутр града,
 Тїм бо в небї платять, іже житє тратять
 За Христа і Бога. Заплата премнога
 Малим отрочатам, закланним овчатам,
 Закланним овчатам!
 Престань же, мати, горко ридати!
 Ах, як престати, а не плакати,
 А не плакати?
 Кровей толики лиються ріки,
 Наповняють море, люте мні горе,
 Люте мні горе!
 Перестань же, мати, чад своїх ридати,
 Во Адамї биша і вси согрїшиша,

В кровавій купїли, треба би ся змили,
 А то во рай святий путь бил би запятий,
 Путь бил би запятий!
 Тяжко ж бо зрїти, як многі діти
 По всем повіту, од двою літу,
 Од двою літу.
 Моєї утроби, отсла во гроби
 Злий кровопийця, Ірод убийця,
 Ірод убийця!
 Аще же і чреди младенцев повреди,
 Лучше Христу жити, онім же умрети,
 Сей-бо прийде спасти во время страсти,
 Міра Відкупитель, от ада Спаситель,
 От ада Спаситель.
 Бідна ж я мати, толикой я стати
 Як не восплачу, як чад не бачу,
 Як чад не бачу.
 Перли драгія згубила-м тія,
 Світ з надеждею згасе моєю,
 Згасе моєю.
 Отверзи зіниці, вижд твої денници,
 Світащі нині по висшей твердині, —
 Бисери драгія во вінці царствїя
 Присно прибивають, вовіки сіяють,
 Вовіки сіяють!²⁰

Те, що з висловлювання І. Франка можна сприйняти як критику тексту, це, на нашу думку, вияв його власних естетичних смаків, що панували тоді в українській гуманітарній науці, зокрема в літературознавстві. Нова українська література, як відомо, розвивалася переважно на народній основі, відмовившись, разом зі старою книжною мовою, і від тих художньо-естетичних пошуків, що були властиві давній українській книжно-літературній культурі. Навряд чи можна заперечити той факт, що народницькі естетичні уявлення, підвалини для яких заклали українські культурні діячі XIX — поч. XX ст., і досі в основному визначають художні смаки українців. Натомість, — з погляду як художньої вартості, так і вагомих для її версифікаційної техніки й особливостей мовостилю, — коляда “Не плач, Рахиле” — це типовий (і талановитий!) твір українського поетичного бароко. На думку А.Макарова, “багато поетів XVII ст. полюбляли *поетичне плетиво* (тут і далі курсив автора. — В.З.) і всілякі, як казав І. Величковський, “штучки поетицькіє”, тобто *відверто формалістичні Вправи*, що надавали поезії, крім усього іншого, ще й елітарного відтінку — особливої, вишуканої пікантності предмета, призначеного лише для обраних”²¹. Певна річ, барокове мислення у своїх витоках було елітарним, “йому судилося стати спочатку надбанням вузького кола інтелектуальної еліти. Але виснажлива боротьба нової книжної поезії з сірою реальністю буденної свідомості не була марною. Перед тим, як піти з кону культурного життя, барокові інтелектуали встигли прищепити сучасникам і нащадкам *смак до високої поетичної умовності і декоративної виразності*”²².

²⁰ Колядки і щедрівки... — С. 183–186.

²¹ Макаров А. Світло українського Бароко. — К., 1994. — С. 226.

²² Там само. — С. 229.

Оскільки нам доводиться полемізувати з І. Франком, чий авторитет для кожного українського вченого заслужено високий, то наведемо характеристику ознак бароко у визначенні Д.Чижевського: "... бароко не вважає найвищим завданням мистецтва пробудження спокійного релігійного чи естетичного почуття; для нього важливіше зворушення, розбурхання, сильне враження. З цим змаганням розворушити, схвилювати, занепокоїти людину зв'язані головні риси стилістичного вміння бароко, його прагнення сили, перебільшень, гіпербол, його кохання в парадоксі та любов до чудернацького, незвичайного "гротеску", його любов до антитез та, мабуть, і його пристрась до великих форм, до універсальності, до всеохопливості..."²³. Як і кожне явище, культура бароко має й такі риси, що приховують у собі небезпеку втрати художньої вартості породжених нею творинь. За оцінкою Д. Чижевського, "це часом надто велика перевага зовнішнього над внутрішнім, "чиста" декоративність, за якою зникає або відходить на другий план глибший сенс та внутрішній зміст; ще небезпечніше змагання перебільшити, посилити всяке напруження, всяку протилежність, усе вразливе, дивне, чудне, — це приводить бароко до надмірного замилювання в мистецькій грі, в мистецьких, поетичних іграшках, у чудернацтві, в оригінальності, а то й оригінальстві; твори бароко часто перевантажені, переобтяжені, переповнені формальними елементами"²⁴. На нашу думку, все це призвело до того, що І. Франко недооцінив художньої вартості коляди "Не плач, Рахиле" як твору власне літературного, барокового за своїми прикметами, хоча загалом він дав "Богогласнику" дуже високу оцінку саме як пам'ятці нашої літератури XVII—XVIII ст.²⁵.

Про популярність цієї книжної коляди в народному пісенному репертуарі колядського циклу свідчать її різні варіанти в адаптованому українською народною пісенною культурою різновиді, напр.:

Не плач, Рахиле! Глянь, діти цілі,
 Не умирають, а оживають.
 Ті діти нині в новій святині!
 За Бога Сина їхня провина.
 З Ірода приводу лили кров мов воду,
 Дітей поубивали, за Христом шукали.
 Діти хоч пропали, душі їх остали,
 За життя утрату прийняли заплату.
 Не плач, єдина! Вбив Ірод сина!
 Люті прокляті впали до хати,
 За Бога Сина із Вифлеєма
 Мусили діти смерть притерпіти.

Хоч кров червоніла, скарга край залила,
 Діточки ожили, ласки доступили,
 За життя в'ни нині у новій святині
 Прийняли багату, небесну заплату.
 Покинь ридати, нещасна мати!
 Ірод убивця, злий кровопивця...
 "Як не ридати, жалю не знати?
 Сина накрила свіжа могила."
 Схаменися, мати, син в небі багатий,
 Хто умер за Бога, того перемага!..
 Отвори зіниці, глянь: сини щасливці,
 Походжають в раю, мов ті квіти в маю.²⁶

В адаптованому народом тексті коляди мінімалізується барокова словесна надмірність, "розцвіченість" вислову; текст спрощується й структурно, від чого сюжет, проте, тільки виграє, стає стрункішим, а тому й ідейний зміст коляди формулюється виразніше й, так би мовити, переконливіше. Драматургія твору теж зберігається, через що новонабута його сюжетна стрункість скупіше і тому з більшим драматизмом передає драму самого життя. Безперечно, що причину цих структурних змін слід вбачати в еволюції самого народного світогляду, його світобаченні. Барокове "плетіння слів", що малювало картину за допомогою багатослівної деталізації зображуваного, заступають лаконізм, а отже —

²³ Чижевський Д. Історія української літератури. — К., 2003. — С. 275.

²⁴ Там само.

²⁵ Франко І. Наші коляди... — С. 10, 15.

²⁶ Колядки / Упорядник З. Бервецький. — К., 1990. — С. 16.

енергійність вислову. Виразніше й енергійніше нова народна коляда (чи новий варіант давньої) формулює й головну християнську істину: “Хто умер за Бога, того перемога!” Якщо не саме життя стає жорстокішим, то усвідомлення його стає дедалі драматичнішим; воно інтенсивніше переживається новою, більш індивідуалізованою, свідомістю. Давня коляда на біблійну тему починає сприйматися як алегоричний твір про людську трагедію взагалі, як закодований у біблійні образи людський біль.

А проте цей новий ефект сприйняття релігійної коляди новою свідомістю – то не ознака її секуляризації, а радше наслідок наближення коляд, їхнього змісту до власного життя виконавця. Безперечно, що релігійні коляди як поетичні зразки опанування церковно-релігійної догматики спочатку не виходили за межі релігійної думки ані в сюжетах, ані в їхньому трактуванні. На думку І. Франка, “здобутки теології християнської були конечно обов’язуючі і для поета християнського. Він міг і мусив користуватися тільки матеріалом, спрепарованим в великій робітні догм церковних. Всі можливі стежки були вже протоптані, всі порівняння і зближення вироблені і продискутовані якнайподрібніше”²⁷. Однак у колядах т. зв. наївного типу з часом з’являються національні мотиви. М.Возняк так характеризує це явище в еволюції коляд: “Народження Христа служить тільки тлом, а на цьому тлі виведені картини українського сільського життя. Це не якісь східні народи: араби, турки чи жиди спішать до стайні чи шопи, коли їх збудили ангели, це йдуть із дарунками справжні українські парубки:

кладут булку і гомулку,
а до того масла много
із ягням перед Дитям.
Потом грали во кимвали,
во свиріли і сопіли,
співали, плясали”²⁸.

“А раз переніс поет віфлеємську сценерію в українські обставини, мусив, – слушно зауважує М. Возняк, – уявляти собі по-своєму різні моменти, згадані в Євангелії, й творити на підставі того, що знав і бачив, словом, переносити свій власний світ у коляду й націоналізувати її...”²⁹. Так національні мотиви проникали в тексти релігійних коляд, які за первісною своєю функцією мали виконувати християнізаційну роль. Спочатку надання національного колориту колядам відбувалося за рахунок внесення в них народно-етнографічних елементів, тобто мало характер своєрідної етнізації зображуваного в них. Згодом, із розвитком національної свідомості українського народу, в колядах з’являються й виразні патріотичні мотиви.

Такої ж переробки в дусі надання сюжету національного звучання зазнав народнопісенний варіант давньої коляди “Не плач, Рахиле”. За свідченням очевидців, релігійна коляда була популярна в середовищі національно зорієнтованої молоді 1930-х – 1940-х років, що спочатку творила націоналістичне підпілля, а згодом боролася зі зброєю в руках у лавах УПА. Трагічні події цієї боротьби та її кривавий фінал, очевидно, не раз змушували українців згадати трагедію біблійної Рахилі – матері, що втратила убієнними всіх своїх дітей. Мабуть, у цьому середовищі в 1940-х рр. і з’явився новий варіант коляди, що ми його тут наводимо:

²⁷ Франко І. Наші коляди... – С. 24.

²⁸ Возняк М. Історія української літератури... – С. 305.

²⁹ Там само. – С. 305–306.

Не плач, Рахиле! Глянь, діти цілі.
Не умирають, а прибувають,
А прибувають!
Діти нетлінні в новій святині.
Любов України — вся їх провина,
Вся їх провина.
За любов народу ворог, немов воду,
Кров розлива, тіло убиває,
Тіло убиває!
Тіло хоч мертве — невинні жертви.
За це осталась пам'ять і слава,
Пам'ять і слава!
Пощо, горлице і голубице,
Тужиш, ридаєш, важко зітхаєш,
Важко зітхаєш?
Не зловить рідних птичок свобідних
Ловець неситий, хоч простер сіти,
Хоч простер сіти.
Твої пернаті до неба взяті
За шлях кривавий у сьайві слави,
У сьайві слави.
В небі витають, Бога благають
За Україну, свою родину,
Свою родину!³⁰

Не коментуючи докладніше змісту цієї коляди (він і так цілком прозорий), акцентуємо увагу лише на найголовнішому, а саме: прикінцеві рядки новітньої коляди, з одного боку, містять цілком традиційну для колядок згадку про родину (давній культ роду!), а з другого — родина в новітньому світогляді українця — це вся Україна. Згідно з таким світоглядом, уся нація — це єдине кровно споріднене ціле.

У відомих нам джерелах народної пісенної творчості цієї коляди немає; не згадує про неї і Г.Дем'ян, автор фундаментального дослідження жанрів повстанської поезії, в якому є спеціальний підрозділ "Християнська тематика"³¹. Отож друкуюємо її текст ще й з огляду на його джерельну вартість; упевнені, що подальші фольклористичні пошуки й дослідження виявлять і нові її варіанти.

³⁰ Зап. Задорожним В. від Задорожного Б., 1924 р.н., 20 червня 2001 р. в смт. Нові Стрілища Львівської обл.

³¹ Дем'ян Г. Українські повстанські пісні 1940–2000 років. — Л., 2003. — С. 322–346.

